

ԴԱՍՏԱԿԵՐՏՆԵՐԸ ԵՎ ԱԳԱՐԱԿՆԵՐԸ V ԴԱՐԻ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐՈՒՄ

Գ. Խ. ՍՍՐԿՍՅԱՆ

Դաստակերտների և ագարակների թեման բավական արժարժվել է սովետական պատմագիտական գրականության մեջ՝ այդուհանդերձ խնդրի վերջնական լուծումը պահանջում է նորից ու նորից անդրադառնալ նրան։ Ներկա դեպքում մեր նպատակն է աղբյուրների մի շարք տվյալներով ճշտել դաստակերտ հասկացության ծավալը և նրա հարաբերակցությունը ագարակ տերմինի հետ։ Ընդամենն անհրաժեշտությունը բխում է այն հանգամանքից, որ առկա ուսումնասիրություններում հաճախ իրար են խառնվում դաստակերտ բառի աղբյուրներում գրեցած և երկու միանգամայն տարբեր նշանակությունները, որոնցից իրականում միայն մեկն է առնչվում ագարակ տերմինի հետ։

Այս կապակցությամբ նորից դրվում է դաստակերտ-ագարակների սոցիալ-տնտեսական բնույթի հարցը, ըստ որում հատուկ շեշտ է դրվում մի կարևոր հանգամանքի վրա։ Հայտնի է, որ օտաբաբան արտաքին աղբյուրները, հին Հայաստանի պատմության շարադրման հիմքը հանդիսանալով հանդերձ, չափազանց ժխտ են նրա ներքին կառուցվածքի ու կարգերի լուսարանման գործում։ Հետազոտողները այդ պակասը լրացնում են վաղ միջնադարյան հայկական մատենագրական աղբյուրների օգտագործմամբ՝ հենվելով անառարկելի այն փաստի վրա, որ նրանց մեջ իրենց արտացոլումն են գտել ավելի հին ժամանակներում գոյություն ունեցած շատ իրողություններ ու երևույթներ։ Սակայն չի կարելի պահանջել, որ շատ արժեքավոր, բայց ավելի ուշ շրջանի պատկանող այդ աղբյուրները լրիվ և ազնվատ կերպով արտացոլեն հին շրջանի պատմությունը։ Հիշյալ աղբյուրներում այդ պատմությունը կարող է ներկայանալ միջնորդաբար, միայն մնացորդային ձևով։ Սույն չափանիշով էլ պարտավոր ենք մոտենալ V դ. հայկական աղբյուրների այն տեղեկություններին, որոնք վերաբերում են մեզ հետաքրքրող հարցին։

Դաստակերտների և ագարակների սոցիալ-տնտեսական էության մասին գոյություն ունեն տարբեր տեսակետներ։

Ա. Կ. Զ. Մանանդյանը բոլորովին միատույն էր այդ միավորների ստրկատիրական բնույթը, միաժամանակ ագարակների և դաստակերտների անմիջական արտագործողների գոյության վերաբերյալ ըստ էության որոշակի ոչինչ չասելով։ Նա նշում է, որ «խոշոր ու մանր ֆեոդալներին, եկեղեցուն, առանձին հոգևոր անձերի, ինչպես նաև քաղաքներին ու գյուղերին» պատկանող ագարակների («դաշտ, վարելահող, կալվածատուն և բնակավայր») բնակչությունը նվաստացված վիճակում էր գտնվում գյուղերի բնակիչների համեմատ։

տությունը¹, իսկ դաստակերտների («թագավորական, նախարարական ու եկեղեցական վիրլաներ և կալվածատներ») բնակիչները, բնդհակառակը, արտոնությունների նման որոշ արտոնություններ և իրավունքներ²։ «Միանգամայն հավանական է,— ավելացնում է նա, հաշվի առնելով պահպանված ուղղակի տվյալները,— որ բացի արտոնյալ հիմնական բնակչությունից, դաստակերտներում տեղ-տեղ աշխատել են նաև ռազմագերիներ և ստրուկներ»։

Այս սահմանումները շեն պարզում հիմնականը՝ ինչպիսի՞ սոցիալ-տնտեսական բովանդակություն է տեսնում Հ. Մանանդյանը գյուղերի բնակիչների (այսինքն՝ գյուղացի-համայնականների) համեմատությամբ կալված-ազարակների բնակիչների «նվաստացվածության» մեջ, կտրականապես ժխտելով նրանց ստրկական վիճակը, ինչպես նաև ո՞րն է կալված-դաստակերտների «հիմնական բնակչության» (հենց նույն գյուղացի-համայնականների համեմատությամբ) «արտոնվածության» սոցիալ-տնտեսական իմաստը։ Եվ ինչպե՞ս շաղկապել մեկը մյուսի հետ։

Պրոֆ. Ս. Երեմյանը գտնում է, որ ազարակը «մասնատիրական հողի, մասնատիրական տնտեսության, վարելահաշտերով կալվածատան, կալվածքի և, վերջապես, ավելի ուշ՝ բնակավայրի անունն է... Հայկական մատենագրության հնագույն երկերում ազարակներում աշխատող անմիջական արտադրողները նշանակվում են մշակ տերմինով...»։ Եւ միանում է Խ. Սամուելյանի այն կարծիքին, թե դրանք ստրուկներ էին³։ «Ուշ հելլենիստական ժամանակաշրջանում, Ֆեոդալիզացիայի պրոցեսի խորացմանը և կոլոնատի վարդապետի դուզրնթաց, ազարակի անմիջական արտադրողները... մշակները զնալով ավելի էին ամրացվում հողին։ Նրանք անցնում էին կցազրված կոլոնների և հողագործական ստրուկների պրոթյանը, իսկ նրանցով պահված հողերը (ազարակները) դառնում էին գյուղական բնակավայրեր»⁴։

Դաստակերտն իրենից ներկայացնում էր «կալվածք, կալվածատնով մեծ տնտեսություն, վիրլա կամ օժանդակ շենքերով պալատ»։ «Դատելով մեզ հասած ազրյուրների հաղորդումներից,— գրում է Ս. Երեմյանը,— դաստակերտներում աշխատող անմիջական արտադրողները նշանակվում են ծառայ տերմինով»⁵։ Հաճախ դաստակերտները, հատկապես թագավորական դաստակերտները, վերաճում էին քաղաքների, ինչպես էին, օրինակ, Տիգրանակերտը, Լերշակավանը։ «Թագավորը կամ ալիզանու և հոգևորականության մի խոշոր ներկայացուցիչ իր դաստակերտում բնակեցնում էր արհեստավորներ ու վաճառականներ, վերապահելով նրանց որոշակի իրավունքներ ու արտոնություններ՝ «բոստ պայմանի քաղաքականաց» և այլն»⁶։

Ազարակի և դաստակերտի նման սահմանումները շատ կետերով բնորոշելի են, սակայն նրանց բնութագրական որոշակի տարրերակումը թուլացնում

¹ Я. А. Манандян, Проблема общественного строя доаршакидской Армении, «Исторические записки», № 15, 1945, էջ 4։

² Նույն տեղում, էջ 5 և հաւ.

³ С. Т. Еремян, О рабстве и рабовладении в древней Армении, «Вестник древней истории» (այսուհետե՝ ВДИ), 1950, № 1, էջ 14։

⁴ Նույն տեղում։

⁵ Նույն տեղում, էջ 15։

⁶ Նույն տեղում, էջ 19։

է հեղինակի այն եզրակացությունը, թե ազարակին հավասարազոր է եղել դատականը, և թե «ազարակի ու դատականի միջև տարբերություն չի եղել»:

Պրոֆ. Ս. Հակոբյանը թեև ընդունում է որոշ թվով ստրուկ-ռազմագերիների ներկայությունը ազարակներում և դատականներում, բայց Հ. Մանանդյանի նման կտրականապես ժխտում է սրանց ստրկատիրական բնույթը: Ընդ-սրմին, ընտրելով փոքր ինչ անսպասելի ուղի, պնդում է, թե միջնադարյան հայ մատենագիրները «ալան, շեն, ազարակ, գյուղ գործ են ածում միևնույն խմատով և նշանակությամբ»:

Այդ թեպետ հիմնավորելու համար հեղինակը բազմաթիվ փաստեր է բերում աղ-բյուրներից՝ հենվելով այն փաստի վրա, որ վերահիշյալ տերմինները այնտեղ հաճախ հանդես են գալիս միասնաբար: Այնուհետև նույն բանը կատարում է դատականների նկատմամբ՝ բերելով համանման կոնտեքստներ: Հեղի-նակը, բազմաթիվ էջեր նվիրելով հիշյալ բազմաթիվներին, այնուամենայնիվ լուծելով է շրջանցում Մխիթար Գոշի հենց այն ցուցումը (Դատաստանագիրք, II, 1), որը պետք է ամենից առաջ վկայարկել՝ գյուղերի և ազարակների տարբերության կամ նմանության մասին խոսելիս: Հեղինակը օգտվել է նաև Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության ընձեռած տվյալներից, սակայն այդ տվյալները իրականում խոսում են նրա կարծիքի դեմ:

Մանոթանանք հետևյալ աղյուսակին, որի մեջ հանրագումարի են բերված Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության մեջ հետաքրքրող տերմինների գոր-ծածության բոլոր դեպքերը և նրանց հարաբերակցությունը Սևոստոլանտայի համապատասխան տերմինաբանության հետ:

Հայկական	Հ ո ռ Ն ա կ ա ն						ընդա-մենը
	ՀՈՒՄԻ	ճԵՐԻ	ՏԵՂՈՒՄ	ՀՈՇՈՒՄ	ԱՅԻՐ	ՀԿԱ ՍԵՎ-տուա-գիտալում	
ալան	36	—	7	—	1	—	44
դեւդ, գիւղ, դեօղ	38	2	—	10	3	1	54
շէն	4	—	—	—	4	1	9
ազարակ	2	80	8	1	2	4	96
դատական	—	2	—	—	—	1	3

Աղյուսակն անառարկելիորեն հաստատում է, որ ալան, գեւդ, ղէն բառերի հիմնական նշանակությունը հայ թարգմանիչները համարել են ՀՈՒՄԻ —

7 Ս. Ե. Հ ա կ ո բ յ ա ն, Հայ գյուղացիության պատմություն, I, Վաղ ֆեոդալիզմի շրջան, Երևան, 1947, էջ 231: Հեղինակը բերում է Ագաթանգեղոսից Տրդատ III-ի հրովարտակի սկիզբը, որը թագավորը դիմում է «...առ այլ մարդիկդ, որ ընդ իմով իշխանութեամբ էր, յաւանս, ի շէնս, դեօղս, յաղարակս, առ ազատս և առ շինականս...» և ընդգծում, որ այստեղ հիշատակ-ված են Հայաստանի բոլոր դասերը, իսկ ստրուկների մասին ակնարկ անգամ չկա: Վերջին փաստը անմիտելի է, բայց միևնույն ժամանակ այդ լուծությունը մեզ միանգամայն բնական է թվում, և այդ համոզմանը բնավ չի երևում, թե ազարակները բնակեցված էին շինականներով: «Մարդիկդ... յաղարակս» հավանորեն ազարակատերերն են, ովքեր գեւդում, բոտ երևույթին ազատները:

«գյուղ», իսկ ազատակն և դատական⁸ բառերի հիմնական նշանակությունը՝ չլքել — «վարելադատ, կալվածք, կալվածատուն» և այլն, և, հետևաբար, այդ տերմինների իմաստի ու նշանակության նույնությունը մասին խոսք անդամ չի կարող լինել:

Նույնը նկատվում է նաև հայկական ինքնուրույն գրականության մեջ: Ստորև մենք կսահմանափակվենք V դարի պատմական գրականությամբ, որը մեզ հետաքրքրող հարցի մասին բավական առատ նյութ մատակարարելով հանդերձ, նաև ժամանակակից է Աստվածաշնչի թարգմանության և պահպանել է այդ տերմինների մեզ հասած ամենահին, հետևաբար և առավել անաղարտ նշանակությունները:

Այստեղ ազատակն հիշատակվում է երկու տասնյակից, իսկ դատականը՝ երեք տասնյակից ավելի անգամ՝ բաղմաղան կոնտեքստներում: Վերջիններքը կարելի է բաժանել երկու խմբի, որոնցից առաջինում ուսումնասիրվող

⁸ Ավելի ճիշտ՝ դատական-ը նշված երկու դեպքերից մեկում համապատասխանում է չԵՊՇԿՈՎ տերմինին, որը համանշանակ է ՉԼՍՏ տերմինին:

⁹ Բերված աղյուսակի կապակցությամբ ծագում են մի շարք հարցեր: Ինչն են նկատի ունեցել հայ թարգմանիչները, երբ ՇՈՒԼԷ բառը նրա օգտագործման դեպքերի համարյա կեսում թարգմանել են որպես «աւան», իսկ մյուս կեսում՝ որպես «գեւղ»: Կոնտեքստների բնությունը ցույց է տալիս, որ համարյա բոլոր դեպքերում «աւան»-ը հանդես է գալիս այն ժամանակ, երբ խոսքը վերաբերում է այն ՇՈՒԼԷ-ներին, որոնք կազմում էին տվյալ քաղաքի հոգևային շրջակայքը, նրա մերձքաղաքային գոտին: Մեկ դեպքում էլ «աւան» բառով անսրողաբար թարգմանված է հունարեն *τα περὶ πόλιν* «քաղաքի շրջակայք» արտահայտությունը: Ընդհակառակը, «գեւղ»-ը հազվագյուտ բացառությամբ, հանդես է գալիս այն ժամանակ, երբ խոսքը վերաբերում է կամ գյուղին, որպես այդպիսին, կամ քաղաքին հակադրված գյուղական վայրին: Այդ տարբերությունը երևան է գալիս նաև «աւան» և «գեւղ» բառերի ավելի հազվագյուտ համապատասխանությունների մեջ. «աւան»-ը 7 դեպքում համապատասխանում է Անպատագինության *επισκευή* բառին, իսկ այնտեղ այդ բառը նշանակում է հենց քաղաքամերձ բնակավայր կամ կալված: Իսկ «գեւղ»-ը 10 դեպքում համապատասխանում է *χωρὸς* բառին՝ «տեղ, գյուղ, ամրոց»:

Մյուս կողմից *επισκευή* բառը 8 դեպքում թարգմանվում է «ազարակ» բառով: Կոնտեքստները չափազանց հետաքրքրական են: Նախ՝ 8 դեպքից 7-ը կենտրոնացված են Աստվածաշնչի բնագրերի մեկ, այն է՝ Հիսուս նավիս որդու գրքում: Երկրորդ՝ 5 դեպքում կոնտեքստը կրում է այսպիսի բնույթ՝ «X, Y քաղաքները, նրանց ՇՈՒԼԷ-ները և նրանց *επισκευή*-ները»: Ինչպես ՇՈՒԼԷ-ն՝ նման կոնտեքստում, այնպես էլ *επισκευή*-ը, Աստվածաշնչի մնացյալ գործերում թարգմանվում են «աւան» բառով, բայց տվյալ դեպքում հարկ է եղել բնութագրել կատարել, և թարգմանիչը իրավացիորեն նախապատվություն տվել է ՇՈՒԼԷ-ին (ուրիշ դեպքերից մեկում Հուդիթ, XV, 8 — ՇՈՒԼԷ-ն թարգմանվել է «գեւղ» բառով), իսկ *επισκευή*-ի համար ավելի հարմար թարգմանություն չի գտել, քան «ազարակ»: Մնացած երեք դեպքերում, «X քաղաքը և նրա *επισκευή*-ները» կոնտեքստով, որոնք գտնվում են վերք բերվածների արանքում, թարգմանիչը պարզապես չի կարողացել հասանել մի անգամ արդեն իր բնությունը տիրմինաբանությունից:

Քննարկվող տերմինների թարգմանության մեջ եղած տարամիտման մյուս դեպքերը պետք է դիտել որպես սոսկ անհետևողականություն, որը անխուսափելի է տեքստի հսկայական ծավալի և թարգմանիչների զգալի թվի պայմաններում, և որի բնորոշ օրինակ կարող է ծառայել մի դեպքում *πύλος* — «քաղաք» բառի թարգմանությունը «գեւղ» բառով, մյուս դեպքում *επισκευή* բառին «քաղաք»-ով և այլն:

Վերջին դիտողությունը չի վերաբերում «շին» տերմինին, որը չորս դեպքում համապատասխանելով ՇՈՒԼԷ բառին, մնացած դեպքերում հանդես է գալիս իր այլ նշանակությամբ՝ «շեն վիճակում գտնվող, բնակեցված», և համապատասխանում է *οικουμένης, κατοικουμένης* բառերին:

տերմինները հանդես են գալիս բնակավայրերի տեսակները թվարկելու կապակցությամբ, իսկ երկրորդում՝ բոլորովին անկախ, առանձին:

Առաջին խումբը բնութագրվում է այս կարգի օրինակներով:

Աղաբակ տերմինի համար: Տրդատ III-ը դիմում է «առ այլ մարդիկդ, որ ընդ իմով իշխանութեամբ էք. յաւանս, ի շէնս, ի գեօղս, յաղարակս...» (Աղաթ., էջ 73)¹⁰. Ներսես կաթողիկոսը աղբատների համար իր հիմնած ապաստարաններին բաժանում է «ղաւանս և զաղարակս»՝ ապրուստի համար (Մ. Խոր., III, 20). սլարսից թագավորը հալ նախարարներին խոստանում է սլարգեատրել «աղարակօր և մեծամեծ գեղօր» (Եղիշե, էջ 17). հայերը լքում են «Խւրաքանչիւր զգեղս, զղաւանս և զաղարակս» (Եղիշե, էջ 124) և այլն:

Դաստակերտ տերմինի համար: Հայ իշխանները «թողլով զԽւրաքանչիւր արարս և զգիւղս և զղաստակերտս», գնում են Հայաստանի բյուզանդական մասը (Մ. Խոր., III, 42). Ամատունի նախարարական տոհմին Արտաշես թագավորը պատվում է «գեղիւք և զաստակերտօք» (Մ. Խոր., II, 57). Ներսես կաթողիկոսը համոզում է նախարարներին դուրս չգալ Արշակ թագավորի դեմ, հիշեցնելով նրանց, որ հենց Արշակունիներից է գալիս նրանց ունեցվածքը՝ «...ոմանք (ի ձէնջ—Ր. Ա.) աւագ աւագ աւանայ գեղից և գանձուց տեարք լեալ էք, և սլէսպէս զաստակերտացն» (Փալստ., IV, 51) և այլն:

Բերում ենք V դարի պատմական գրականության մեջ հանդիպող այդ կարգի կոնտեքստների լրիվ ցանկը:

Աւան, շէն, գեղ, աղարակ	Աղաթ., էջ 73 և 436:
Աւան, գեղ, աղարակ	Աղաթ., էջ 407. Եղիշե, էջ 124:
Աւան, աղարակ	Աղաթ., էջ 426 և 436.
	Եղիշե, էջ 50. Մ. Խոր., II, 62. III, 20. IV, 44:
Դեղ, աղարակ	Եղիշե, էջ 17, 57 և 69.
	Ղազար Փարպեցի, էջ 37 և 54.
	Մ. Խոր., II, 56:
Դեղ, դաստակերտ	Աղաթ., էջ 408. Մ. Խոր., II, 7. II, 57, II, 84, III, 22. III, 42
	(Երկու անգամ). III, 45. III, 51 (Երկու անգամ):
Շէն, դաստակերտ	Մ. Խոր., I, 7. III, 36:
Աւան, գեղ, դաստակերտ	Փալստ., IV, 51:

Ինչպես օրինակներում, այնպես էլ ցանկում, աչքի է ընկնում աղաբակ և դաստակերտ տերմինների կոնտեքստների նմանությունը:

Կոնտեքստներում, ինչպես այդ երկաց նաև Աստվածաշնչի թարգմանությունների տվյալներից, դյուղական համայնքի (շալչ) համար օգտագործվել են տարբեր անվանումներ, որոնցից յուրաքանչյուրը, թերևս, նրա ինչ-որ տա-

¹⁰ Այստեղ և հետագայում Աղաթանգեղոսը վկայակոչվում է «Աղաթանգեղայ պատմութիւն Հայոց», Տփղիս, 1909, Եղիշեն՝ «Եղիշէի վատն վարդանայ և Հայոց պատերազմին», Երևան, 1957, Ղազար Փարպեցին՝ «Ղազարայ Փարպեցիոյ Պատմութիւն Հայոց», Տփղիս, 1904 հրատարակությամբ:

բառնալից է¹¹։ Աղբյուրներում դրանք հանդես են գալիս կամ բոլորը միասին, կամ երկուսով համատեղ, կամ առանձին-առանձին։ Այդ խմբին հակադրվում են դաստակերտն ու ազարակը, որոնք, ինչպես կարելի է նկատել, օրինակներից և ոչ մեկում չեն հանդիպում կողք-կողքի, այսինքն, մեկի ներկայությունը բացառում է մյուսի գործածությունը։ Այս հանգամանքը կասկած չի թողնում, որ բերված վկայություններում (իսկ զրանցով ամբողջովին սպառվում է V դարի համապատասխան նյութը) ազարակ և դաստակերտ տերմինները փոխադարձաբար փոխարինելի են և, հետևաբար, նույնական են¹²։ Մեկի կամ մյուսի գործածության գերազասումը մնում է վերադրել այս կամ այն ճեղհնակի ճաշակին։ Գործի էությունը չի փոխվի, եթե հաշվի առնելով գոյություն ունեցող տարակարծությունները հորենացու ժամանակի մասին, հրաժարվենք նրանից վերցրված օրինակներից։ Կապական միայն օրինակների բնահանուր գումարը։

Ակզբնաղբյուրներում ազարակ տերմինի էոնտեքստների մյուս խումբը, այսինքն՝ առանձին, ինքնուրույն գործածության ղեպերը, վերևում ասվածին հակասող ոչինչ չի մտցնում (տե՛ս Ազար., էջ 41, Փալստ., III, 16 և III, 19)։ Նույնը կարելի է ասել նաև դաստակերտ տերմինի նոր էոնտեքստների մի մասի վերաբերյալ։ Այսպես՝ Ազարթանգեղոսը (էջ 406) հաղորդում է, որ Տրդատ III թագավորը եկեղեցուն նվիրեց իր կործանած հեթանոսական տաճարի դաստակերտները՝ նրանց սպասավորների, հողերի, սահմանների հետ միասին¹³։ Մովսես Խորենացին (II, 42, 46) նկարագրում է Երվանդակերտ դաստակերտը՝ նրանից թագավորի կառուցած տնտեսական կոմպլեքսը։ Նա պատմում է նաև, որ զերի մարերը բնակեցվել էին մի շարք դաստակերտներում, և հականկ հանվանն նշում է նրանցից չորսը (I, 39)։

Կան նաև դաստակերտ բառը փոխաբերական իմաստով գործածելու ղեպեր։ Եղիշեն վկայում է, որ հայ նախարարները Բենդոս կայսրին ուղղված նամակում նշել են, որ հոռմեացիները, Արևելքում իրենց բարձր փառքի և իշխանության ժամանակաշրջանում, ամբողջ Հայաստանը կոչել են «դաստակերտ մեծ և սիրելի» (էջ 22)։ Ազարթանգեղոսի մոտ Տրդատ III-ը նույն ալիք իմաստով Հայաստանը կոչում է «դաստակերտ կայսերաց» (էջ 73)։

Սակայն համեմատենք այսպիսի մի ղեպը։ Եղիշեն պատմում է, թե ինչպես Ավարայրի ճակատամարտի զոհերի տեսիլքը ներկայանում է պարսկական մի մոգի և թե ինչպես մոգը, առ տեսիլքից ցնցված, քրիստոնեական հավատ է բնդունում։ Հայերը ալիք մոգին կոչում էին աստծու նորաստեղծ դաստակերտ

¹¹ Գեղ-ի և շեն-ի միջև տարբերությունը չի հաջողվում որոշել, բայց երևույթին այն չնչին է եղել։ Առան-ը ծագում է պարսկական āhavanā-ից (բնակավայր)։ Ի տարբերություն Աստվածաշնչի թարգմանության, պատմական գրականության մեջ նա, բազաբի արվարձանին դուրահետ, հաճախ նշանակում է նաև առանձին բնակավայր, մեծ գյուղ, որը հակում ունի վերաճելու քաղաքի։ Ազարթանգեղոսի հունարեն տեքստում այն հաղորդված է ἡ πόλις — «գյուղաքաղաք» տերմինով (տե՛ս Agathangelus, hrsg. von Paul de Lagarde, Göttingen, 1887, էջ 76)։

¹² Հմմտ. С. Т. Еремян, *նշվ.*, էջ 16։ Հեղինակը վկայակոչում է նաև այն փաստը, որ Սողոմոնի առակների հայկական վերսիայի «դաստակերտ» տերմինին վրացական վերսիայում համապատասխանում է «ազարակ» տերմինը։

¹³ Սրանց կողքին հիշատակվում են նաև «քուրմեր»։ Այս առթիվ տե՛ս Ա. Գ. Փերիխանյանի Հետաքրքրական գիտությունը («Храмовые объединения Малой Азии и Армении», М., 1959, էջ 130 և հտ.)։

(էջ 152 և 169): Սիանդամազն ականերն է, որ տվյալ գաստակերտը ոչ մի կերպ չի տեղավորվում վերը բերված կոնտեքստներում և հանդես է գալիս իր նախասկզբնական նշանակությամբ՝ «ձեռակերտ», «ձեռքով ստեղծված» (= սլարակ. աքեմ. dastakarta, սլարթ. dastkart): Այս ցայտուն դեպքը հնարավորություն է տալիս ճանաչել գաստակերտ բառի պորթաթուրքյան ալոպիսի նշանակությունը նաև մի շարք այլ, ոչ ալոպիսի սլարդ, գեպքերում: Այսպես, երբ հորենացին պատմում է, որ Շամիրամը քաղաքի շրջակայքը դարդարեց «գաստակերտօք, սաղարթիւք ծառոց» (I, 16), ապա մենք հնարավորություն ենք ստանում «գաստակերտ-աղարակ» տվյալ դեպքում անհամապատասխան նշանակությունը կոնտեքստի վրին չփաթաթելու գաստակերտին առաջ «ձեռքով ստեղծված» իմաստը և դրա տակ այս դեպքում հասկանալ այն, ինչ կարող է դարդարել մի քաղաքի շրջակայքը՝ սլարտեղներ, ջրավաղաններ, հուշարձաններ և այլն: Նույնը վերաբերում է նաև Մովսես հորենացու մի այլ հաղորդմանը, որի համաձայն Հայկը գաստակերտ շինեց իր շահած ճակատամարտի տեղում (I, 11)։

Այդ ուղին բռնելով մենք նաև հնարավորություն ենք ստանում ճիշտ հասկանալու այն հաղորդումները, որոնց մեջ քաղաքները, որն է մեկի կողմից հիմնված, կառուցված լինելու առիթով անվանված են գաստակերտ: Փավստոս Բուզանդը նոր հիմնված Արշակաւան քաղաքը անվանում է Արշակ II-ի գաստակերտ (IV, 12), Մ. հորենացին (I, 14) գաստակերտ է անվանում Մաթաթ (Կեսարիա) քաղաքը, Մշակի կողմից այն կառուցված լինելու կապակցությամբ (I, 14), Գրասխանակերտը, որը բառ Եղիշեի տվյալների (էջ 79) ունի իր գյուղերն ու ավանները, այսինքն քաղաքի իրավավիճակում էր գտնվում, Մովսես հորենացին անվանում է «մեծ գաստակերտ Արտաշիսի» (II, 90): Եթե մենք նշված դեպքերում տեղադրենք բառի ἄλλος, ἑσθλός նշանակությունը, ապա մի կողմից՝ ճիշտ պատկերացում չենք կազմի քաղաքներ հիմնելու ակտի մասին, իսկ մյուս կողմից՝ գաստակերտ աղարակի՝ մասնատիրական տնտեսության, կալվածի հասկացությունը կդրկենք հստակությունից ու բրոնզակիությունից և նրան կվերագրենք այնպիսի հատկանիշներ, որոնք բնորոշ են քաղաքներին¹⁴ բնակչության արտոնվածություն և այլն:

Որ «ձեռքով ստեղծված» իմաստը գաստակերտ բառի մեջ շարունակում էր տարել հայկական հողի վրա, անվիճելիորեն հաստատվում է նրա տառացի լիարգմանություն հանդիսացող «ձեռակերտ» տերմինի գուգահեռ գործունեու-

¹⁴ Ուշ աղբյուրներում հին ժամանակներից պահպանված բացահայտելիս, պետք է առանձին ուշադրություն դարձնել նման սահմանադատումներին, քանի որ բնակչության կազմակերպման՝ ստրկատիրության դարաշրջանին հատուկ ձևերի անկման համընթաց, հենց կյանքում տեղի է ունեցել և դրականության մեջ էլ արտացոլվել է նրանց հատկանիշների իրական խառնուրդ: Օրինակ՝ գաստակերտ-աղարակները փոխարկվել են թնակավայրերի ու ավանների, քաղաքների՝ գյուղերի և այլն, և, այդ առիթից՝ նոր, ֆեոդալական ձևեր են կազմավորվել: Հնամենի տրադիցիաների և նոր տեղեկությունների այդպիսի խառնուրդի ախտիկ օրինակ են պատկերում Սերեոսը և Հովհաննես Գրասխանակերտցին՝ Ներսես կաթողիկոսի կողմից հիմնադրված կառուցված Զվարթնոց տաճարի և նրա շուրջը հիմնված ու Քրստ պայմանի քաղաքակառուցչը, այսինքն արտոնյալ մարդկանցով բնակեցված վայրի նկարագրության մեջ: Հենց այդ հաղորդումներն են հիմք ծառայել Հ. Մանանդյանին գաստակերտների բնակիչներին արտոնյալ վիճակ վերագրելու համար, թեև, ի դեպ սուսած, Զվարթնոցի կոմպլեքսը նրանց մեջ գաստակերտ չի էլ անվանված (տե՛ս Ս. Ա. Манандян, Проблемы..., «Истор. зап.», № 15, 1945, էջ 5 և հտ.՝ Հմմտ. Շ. Т. Еремян, նշվ. աշխ., էջ 19)։

թյամբ, մասնավորապես Մովսես Խորենացու մոտ: Ահա այն դեպքերը, որոնց վերաբերում է խոսքը: Արշակունի Տիմոթեոսյան առթիվ հեղինակը գրում է. Արշակը «ի թիկանց կուսէ լերինն Մասեաց շինեաց ձեռակերտ» (III, 27, տես նաև III, 29 և 31): Ենդամբ «ի ձորակի միում ամրոջ շինէ ձեռակերտ մի», որը հետագայում անվանվեց Բառնի (I, 12). «Վասն ձեռակերտին, որ կոչի Երուանդակերտ» — այսպես է վերնագրված Երվանդ թագավորի կողմից Երվանդակերտի ստեղծման վերաբերյալ գլուխը. Երվանդակերտը տեքստում արդեն անվանված է դաստակերտ (II, 42): Բաղարանում վերցված ստրուկներին Սմբատը «տարեալ բնակեցուցանէ ի թիկանց Մասեաց, ի նոյն անուն Բաղարան կոչելով զձեռակերտն» (II, 48): Ամենուրեք «ձեռքով ստեղծված» իմաստը պարզորոշ կերպով երևան է գալիս, իսկ Աստվածաշնչի թարգմանության մեջ «ձեռակերտը» հենց ուղղակի փոխարինում է Սեպտուագինտայի *ἐργαζόμενος* — «ձեռքերի գործեր» արտահայտությունը (Սաղմ., VIII, 7):

Խորենացուց բերված վերջին երկու օրինակները ցույց են տալիս, որ դաստակերտ-աղարակն էլ, ի թիվս մյուս օբյեկտների, կարող է կոչվել ձեռակերտ. բայց միայն այն դեպքում, երբ խոսքը վերաբերում է նրա ստեղծմանը, հիմնադրմանը: Այդ պատճառով էլ միանգամայն բնական է, որ մեր կողմից առաջին խմբին դասված կոնտեքստներում, որտեղ խոսքը վերաբերում է ոչ թե դաստակերտ — աղարակների հիմնադրմանը, այլ նրանց տիրապետմանը, նրանց նվիրարկմանը, բռնադատմանը և այլն, ձեռակերտ բառը երբևէ չի փոխարինում դաստակերտ բառին:

Այսպիսով, մենք հանդում ենք այն եզրակացությունը, որ V դարի պատմական գրականության մեջ դաստակերտ բառը ունի երկու նշանակություն¹⁴:

1. Դաստակերտ-ձեռակերտ — որն է մեկի կողմից նորաստեղծ ինչ-որ բան, մեկի ձեռքի ստեղծագործություն:

2. Դաստակերտ-աղարակ — վարելահող, կալվածք, կալվածատուն, բնակավայր:

¹⁴ Այն նույն այլ երկու նշանակություններին հանդիպում ենք և վաղ սասանյան՝ մ. թ. III դարի աղբյուրում: Շապուհ I-ի հունարեն արձանագրության մեջ կարդում ենք. «...ինչպես մենք աստվածների կարիքների ու պաշտամունքի մասին փրմնոսանք հոգում ենք և աստվածների ստեղծագործություն (ἐργασίας) ներհասանում ու աստվածների օգնությամբ բոլոր այն ժողովուրդներին նվաճած ենք... նույնպես և նա, ով մեզնից հետո կլինի, թող փրմնոսանք հոգա աստվածների կարիքների ու պաշտամունքի մասին, որպեսզի աստվածները նրա օգնական լինեն և նրան իրենց դաստակերտը (δαστάζουσι) պարձենեն...» (E. Honigman et A. Maricq, Resherches sur les Res gestae divi Saporis, Academie Royale de Belgique, Classe des lettres et des sciences morales et politiques, Memoires. Tome XLVII, Fascicule 4, Bruxelles. 1953. տող 68):

Տեքստի զուգահեռական կառուցվածքը պարզ ցույց է տալիս, որ երկրորդ նախադասության թիվնեց դաստակերտը պարձենեն արտահայտությունը համապատասխանում է առաջին նախադասության աստվածների ստեղծագործություն ենք հանդիսանում արտահայտությանը: Դաստակերտ բառի այլ իմաստը հաստատվում է նույն արձանագրության 37-րդ առդում: Պարզ չէ սակայն, թե կոնկրետ ինչ իմաստ է գրել արձանագրության հեղինակը աստվածների ստեղծագործություն (կամ դաստակերտ) լինելու (կամ դառնալու) մեջ: Արձանագրության 60-րդ առդում «դաստակերտ» տերմինը հանդես է գալիս այլ իմաստով՝ այն նշանակում է արդեն մի ամբողջ երկիր (ինչպես նշվելից ու Ագաթանգեղոսից վերևում բերված օրինակներում): Բաստակերտի ժամանատիրական տնտեսությունն իմաստի մասին՝ ժամանակակից հազար դաստատանն սասանյան շրջանի աղբյուրներում, որն արտացոլում է նաև պարթևական ժամանակի իրավիճակը, տես ներքևում, էջ 103:

երկրորդ նշանակությունը պատմականորեն ծագում է առաջինից: Իրավացի է Ս. Երեմյանը, որը հայերենում գաստակերտ տերմինի երևան գալը վերագրում է այն ժամանակաշրջանին, «երբ զինվորական ավագանին յուրացնում և կենդանացնում էր աղարկյուն մնացած հողերը, որոնք վրա չէր տարածվում գյուղական համայնքների տիրապետման իրավունքը»¹⁵:

Պարթևական փոխառությունները հայերենում սովորաբար վերագրում են Արշակունիների զինաստիպի ժամանակաշրջանին. բացառված չէ, սակայն, որ առանձին բառեր կարող էին ավելի վաղ շրջանից մտած լինել: Հայաստանում գաստակերտ տերմինը երևան գալու ժամանակը պարզելու համար որոշ հենարան կարող է ծառայել քաղաքների անունների «կերտ» վերջավորությունը, որը նույնպես փոխառված է պարթևներից: Հայաստանում այդ վերջածանցով կազմված թերևս ամենահին տեղանուններն են Երվանդակերտ (մ. թ. ա. III, վերջը)¹⁶ և Կարկաթրոկերտ (ավելի ճիշտ Արկաթրոկերտ) Մոփրում (մ. թ. ա. II դ. առաջին քառորդը)¹⁷: Այս ժամանակաշրջանը «գաստակերտ» տերմինի Հայաստան մուտք գործելու համար կարող է ծառայել որպես terminus ante quem non:

Հողի մասնավոր սեփականության զարգացման և մասնատիրական տրեստեությունների առաջացման պրոցեսի ուժեղացումը կառելի է, ոչ առանց հիմքի, կապել մոտավորապես այդ նույն ժամանակների հետ, նկատի ունենալով Արտաշես I-ի հողային ռեֆորմները (մ. թ. ա. II դ. առաջին կեսը): Վերջիններիս հուշարձաններ ևն հանդիսանում արամեական արձանագրություններ կրող սահմանաքարերը, որոնք, առայժմ հինգ օրինակ, գտնվել են Սևանա լճի մոտերքում: Մեզ համար մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում այդ սահմանաքարերի՝ Խորենացու տված բացատրությունը: Խորենացին լավ ծանոթ էր զրանց և գիտեր, որ զրանք զրվել են Արտաշես թագավորի կողմից: Նա պնդում է, որ զրանցով որոշվել են «զսահմանս զիւղից և աղարակաց», այսինքն՝ համայնական և մասնավոր հողերի: Այսպիսով, բացառված չէ, որ V դարում գաստակերտ տերմինը Հայաստանում ուներ արդեն 6—7 հարյուր տարվա պատմություն¹⁸:

¹⁵ С. Т. Еремян, *Узл. աշխ.*, էջ 21:

¹⁶ Տե՛ս Դ. X. Саркисян, Тигранакерт. Из истории древнеармянских городских общин, М., 1960, էջ 22 և հտ., 41:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 44:

¹⁸ Հաշվի առնելով գաստակերտ և աղարակ տերմինների սերտ կապը, կարելի է ենթադրել զրանց պատմական հետևյալ զարգացումը: Հայերենում ավելի հին աղարակ տերմինն (սկզբնապես նշանակել է միայն «վարկազաշտ») որպես որոշիչ ավելացել է գաստակերտը («ձևերով ստեղծված» իմաստով) և զրանք երկուսը, «գաստակերտ աղարակ» («ձևերով ստեղծված վարկազաշտ») միասնական արտահայտությամբ, սկսել են նշանակել նոր յուրացված մասնատիրական հող: Հետագայում զրանք սկսել են գործածվել նաև գատ-գատ՝ միևնույն օրյակաբժանավոր տնտեսությունների, իսկ այնուհետև նաև բնակավայրերի փոխարկված նոր յուրացված հողերը նշանակելու համար: Բացի զրանից, գաստակերտ տերմինը գուցահեռաբար պահպանել է նաև իր սկզբնական իմաստը: Այդ կարելի է պարզաբանել արդի հայերենից վերցրած հետևյալ օրինակով. «տնամերձ հողամաս» արտահայտությունից գատվել է «տնամերձ»-ը, որը փոխարինում է ամբողջ արտահայտությամբ, փաստորեն կորցնելով իր սկզբնական նշանակությունը, որովհետև այդպես անվանվող հողամասը կարող է ամենևին ոչ տանը մերձ, այլ տնից բավական հեռու լինել: Բայց միևնույն ժամանակ «տնամերձ» բառը այլ արտահայտություններում պահպանում է նաև իր «տան մոտ, տան կողքին գտնվող» իմաստը:

Հին Հայաստանի դաստակերտների ու ազարակների մասին մեր պատկերացումների հիմքում ընկած է թագավորական դաստակերտ նրվանդակերտի նկարագիրը, որ տվել է Մովսես Խորենացին (II, 42):

Մեզ համար միանգամայն պարզ է, որ տվյալ դեպքում մենք գործ ունենք ոչ թե կոնկրետ դաստակերտի նկարագրության, այլ դաստակերտների մասին Խորենացու պատկերացումների հետ, բայց սա էլ քիչ արժեք չունի¹⁹:

• Խորենացու հիշյալ նկարագրությունը, պերճ և գունեղ համեմատություններից զտված, ասում է այն մասին, որ դաստակերտ անվանվող կոմպլեքսի միջին մասը հատկացվում էր հողագործների բնակարանների համար, իսկ սրանց շուրջը դասավորված էին պարտեզները, խաղողի այգիները, վարելահաշտերը և այլն: Այստեղ էր գտնվում նաև տիրոջ, տվյալ դեպքում՝ թագավորի աթոռանիստը:

...Արդարև բերրի և թագաւորական դաստակերտն, հանրագումարի է բերում Մովսես Խորենացին իր նկարագրությունը, ասես ընդգծելով մի կողմից նրա տնտեսական բնույթը, իսկ մյուս կողմից՝ այն, որ այստեղ նա նկատի ունի ոչ թե որևէ, այլ հատկապես թագավորական, թագավորին վայել դաստակերտ:

Իրականում դաստակերտները կարող էին ունենալ տարբեր տեսք, մեծություն ու տնտեսական ուղղվածություն: Ազարակների բնույթի մասին եղած աղբյուրի տվյալները, որոնք ներկայացնում են դրանց մերթ ուղես բնակավայր, ուր կառուցվել է կեղեցի (Ագաթ., էջ 407, 426, 436), մերթ ուղես պարզապես այգի (Փավստ., III, 19), վկայում են հենց այդ մասին: Այդ նույնն է հաստատում այն պերճախոս փաստը, որ դաստակերտ-ազարակները պատկանում էին ամենատարբեր կարողության տերերի՝ թագավորին (Ագաթ., էջ 438. Մ. Խորենացի, II, 42. III, 22), նախարարներին (Փավստ., IV, 51. Եղիշե, էջ 17, 50. Ղազար Փարպ., էջ 37, 54. Մ. Խոր., II, 42, II, 57. II, 84. III, 42. III, 51), տաճարներին՝ նախ հեթանոսական, հետագայում՝ քրիստոնեական (Ագաթ., էջ 406, Փավստ., III, 16. III, 19), ոստանիկներին (Մ. Խոր., II, 7), ազատների (Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 102)²⁰, քաղաքներին (Եղիշե, էջ 69), ամրոցներին (նույն տեղում), ավաններին (Մ. Խոր., II, 52. III, 44), գյուղերին (Ագաթ., էջ 408) և նույնիսկ՝ աղքատների ապաստարաններին (Մ. Խոր., III, 20)²¹:

Ովքեր են աշխատել դաստակերտ-ազարակներում: Այս հարցը, հաշվի առնելով աղբյուրների ներկայիս վիճակը, թերևս ամենազգուշացնել է: Խ. Սամուելյանը և Ս. Երեմյանը ազարակների աշխատողներին համարում են ստրուկ-

¹⁹ Ներկա դեպքում, մեր կարծիքով, միանգամայն հավաստի է երևում ամբողջ նկարագրության հիմքում ընկած այն փաստը միայն, որ այն վայրը, ուր տեղադրվում է նրվանդակերտը կրում էր այդ նույն անունը գեոևս Խորենացու օրոք: Սա ինքնին մի շատ կարևոր մասնանշում է, բանի որ դրա հիման վրա մենք կարող ենք եզրակացություն անել, ինչպես այդ արել է նաև Խորենացին, որ տվյալ վայրը իր ժամանակին եղել է նրվանդյանների գինատտիալի շինարարական գործունեության առարկա: Մեր եզրակացությունը Խորենացու եզրակացությունից կտարբերվի միայն նրանով, որ մենք նրվանդյաններին կոչենք մ. թ. ա. III դարում, մինչդեռ Խորենացին սխալ կերպով նրվանդին համարել է Ֆլավիոսների ժամանակակից:

²⁰ «Մովսեսի Կաղանկատվացու Պատմություն Աղուանից աշխարհի», Խիֆիս, 1912:

²¹ Այն դեպքերում, երբ հիշատակվում են դաստակերտ-ազարակների կոլեկտիվ տերեր՝ քաղաքներ, ավաններ, գյուղեր, պետք է կարծել, որ խոսքը վերաբերում է այդ կոլեկտիվների անդամներին՝ քաղաքացիներին կամ համայնականների հողային սեփականության ամբողջությունը:

ներ, Հ. Մանանդյանը, ինչպես ասվեց, մերժում է այդ դրույթը, թեև նշում է ազարակների բնակիչների «նվաստացվածությունը»: Նրա համար հիմք է ծառայել XII դարի հեղինակ Մխիթար Գոշի (Դատաստանագիրք, II, 1) հետևյալ նշումը. «Արք քաղաքացիք առաւել քան զգեղջուկս պատուիցեն և գեղջկաց նմանապէս առաւել պատիւ լիցի քան բնակչաց ազարակի...»:

Դատաստանագրքի այս հոդվածում արտացոլված հասարակության շերտավորումը ներկայանում է մեզ որպես մինչֆեոդալական հասարակական հարաբերությունների մնացորդ, որը, թերևս, ինչ-որ չափով, բավարարում էր նաև ֆեոդալական հասարակության համապատասխան կարիքներին:

«Քաղաքացիների» և «գեղջուկների» փոխհարաբերության հարցի մանրամասն քննությունը²² մեզ բերել է այն եզրակացության, որ Գոշի Դատաստանագրքում նշված դրույթները հանգեցրած պատմական պրոցեսի սկզբում քաղաքի և գյուղի միջև, քաղաքի գերակշռության պայմաններում, գոյություն է ունեցել այնպիսի անտադոնիզմ, որը խիստ բնորոշ է ստրկատիրական հասարակությանը: Այդ անտադոնիզմը արտացոլվել է նաև քաղաքացիների ու գեղջուկների մասին Մովսես Խորենացու հայտնի հաղորդման մեջ, որը, ի դեպ, դրական նմուշ է ծառայել Գոշի Դատաստանագրքի վերը բերված հոդվածի համար²³:

Մեր կարծիքով, մոտավորապես նույնն է դրությունը նաև «գեղջուկների» ու «ազարակների բնակիչների» վերաբերմամբ: Դատաակերտ-ազարակների և գյուղերի (շենների, ավանների) վերը նշված պարզորոշ սահմանադատումը այն բոլոր կոնտեքստներում, որտեղ նրանք հանդիպում են միասին, ցույց է տալիս արդեն, որ գյուղացիների համեմատությամբ ազարակների բնակիչների դրության «նվաստացվածությունը» գոյություն է ունեցել առնվազն արդեն IV—V դդ. և ունի պատմական խոր արմատներ: Այն ծագում է, վերջիվերջո, մինչֆեոդալական ժամանակաշրջանի դասակարգային հարաբերություններից:

Անպտուղահետայի մեջ աչքու-ներում աշխատող հողագործները կոչվում են ծωλός (Մատթ., XIII, 27. Ղուկաս, XVII, 7), իսկ հայերեն թարգմանության համապատասխան տեղերում ազարակի աշխատողները կոչված են «ծառայք»: Այդ տերմինը սովորական է նաև հայկական պատմական գրականության մեջ, իսկ Խորենացին ուղղակի նշում է, որ «ծառայք»-ներին բնակեցնում էին դատաակերտներում (տե՛ս ներքևում, էջ 103): Մյուս կողմից՝ Աստվածաշնչի մեջ որպես ազարակների աշխատողներ հիշատակված են նաև մշակները (Անպտուղահետայում՝ γεωργοί): Այստեղ հակասություն չկա, քանի որ ծωλός նշանակում էր բոլոր կատեգորիաների ստրուկներ, ինչպես նաև զանազան տեսակի կախյալ մարդիկ²⁴, և «ծառայք» տերմինը հանդիսանում է նրա շատ ճշգրիտ համարժեքը, իսկ «մշակը», ըստ երևույթին, եղել է ազարակի հողագործների համար յուրահատուկ անվանում, ճիշտ այնպես, ինչպես գյուղերի ու շենների հողագործները համապատասխանաբար կոչվում էին գեղջուկ և շինական:

²² Տե՛ս Գ. X. Саркисян, Тигракерт, էջ 102 և հմ.:

²³ Նույն տեղում, էջ 103, ծանոթագր. 54:

²⁴ Հմտ. Я. А. Ленцман, О древнегреческих терминах, обозначающих рабов, ВДИ, 1951, էջ 58; И. Д. Амусин, Термины, обозначающие рабов в эллинистическом Египте по данным Септуагинты, ВДИ, 1952, № 3, էջ 56 և հմ.:

Մշակ լատեր ընդհանրապես նշանակում էր հողի մշակությամբ զբաղվող մարդ, հողագործ, շատ դեպքերում այն գործ է անում նաև փոխարևրական կրոնական իմաստով, որպես «աստծո մշակ», ընդ որում պատկերներն ու համեմատությունները այդ դեպքում միշտ վերցվում են դարձյալ հողագործության բնագավառից (Ղազար Փարպեցի, էջ 159. Ագաթ., էջ 63, 257, 340, 392 և ուրիշ., Փավստ., IV, 4 և ուրիշ.):

Սոցիալական գունավորում ունեցող կոնտեքստներից պարզվում է, որ մշակ կոչվել է ոչ թե ամեն մի հողագործ, այլ ուրիշի հողը մշակող հողագործը (Ագաթ., էջ 188, 313), ասենք, վարձու աշխատողը, որն իր աշխատանքի համար ստանում է գրամական վարձատրություն (Ագաթ., էջ 128. Մատթ., XX, 1, 2, 8)։ Թեև դաստակերտ-ազարակներում վարձու աշխատանքի կիրառումը միանգամայն հնարավոր էր, սակայն մեծ մասամբ բնակավայրի կերպարանք ստացած այդ տնտեսությունների բնույթը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ նրանց հիմնական արտադրողները վարձու աշխատողներ չեն եղել, որ վարձու աշխատանքը այդտեղ միայն լրացուցիչ, սեզոնային բնույթ կարող էր ունենալ։

Կան նաև մշակ լատի այնպիսի կոնտեքստներ, որոնք տեղիք են տալիս տիրոջ ու մշակի միջև եղած հարաբերության շատ լայն մեկնարանության սկսած վարձակալական հարաբերություններից մինչև ճորտական կախումը։ Օրինակ՝ «...Իմ է այգին, և դուք եք մշակքն. և ես եկի, դի ես եմ ժառանգ այգույն, եկի խնդրել զպտուղ այգույն դի առից...» (Ագաթ., էջ 223, հմմտ. Մատթ., XXI, 41. Ղուկաս, XX, 9)։

Շատ ավելի որոշակի է այն տեղեկությունը, որ տալիս է Ղ. Փարպեցին (էջ 105 և հա.) պարսիկների ձեռքն ընկած երկու հայ հողեկուրականների ճակատագրի մասին։ Նրանց առաջարկված է եղել զբաղվել ընդունել, իսկ հրաժարվելու դեպքում, թաղավորի վճիռն է եղել «...պատուհաս կրեսցեն խեղութեամբ, և երթեալ յԱսորեստան մշակութիւն արասցեն ընդ արքունի մշակս, և ի հարկի» կայցեն մինչև ցմախճանն իւրեանց»։

Քանի որ նրանք իսկապես հրաժարվում են, ապա «...կտրեալ երկուցունց զականջսն՝ ետուն տանել Նսորեստան, ի գաւառն որ անուանեալ կոշի Շափուլ, կալ անդ նոցա ի հարկի և առնել մշակութիւն արքունի»։

Նրանցից մեկը մեռնում է, իսկ մյուսը տեղական քրիստոնյաների օգնությամբ ազատվում և վերադառնում է Հայաստան։ Նրանք «...զտունն իւրեանց և զարարս փոխանակ ընդ հարկի նորա գրեցին յարքունիս ցմախճան նորա, և կատարեցին զկարգեալսն անվեհեր յաղագս նորա»։

Ղազար Փարպեցու այս պատմածը «մշակք արքունի» սոցիալական կատեգորիայի վիճակը բնութագրում է որպես ստրկական կամ ստրկականին մոտ։

Մշակների մասին այս պատկերացումները վերագրելով Հայաստանի թագավորական և մասնատիրական տնտեսություններին՝ դաստակերտ-ազարակ-

25 «Ի հարկի», «ընդ հարկի» արտահայտության կապակցությամբ տարակարծություններ գոյություն ունեն ն. Աղոնցի, որը թարգմանում է այն թի հնագանդութեան» (Армения в эпоху Юстиниана», էջ 460), և Հ. Մանանդյանի միջև, որը մեկնաբանում է այն որպես «հարկի տակ, տիրքի տակ» (Գեոգրաֆիկ հին Հայաստանում», էջ 154 և հա.)։ Հ. Մանանդյանի մեկնաբանությունը հիմնված է Փավստոս Բուզանդի «Պատմության» որոշ տվյալների վրա (V, 10, 11 և ուրիշ), որոնք չեն հակասում այդ մեկնաբանությանը, բայց և չեն կարող նրա անվերապահ հաստատումն ծառայել։ Իսկ տվյալ կոնտեքստում ն. Աղոնցի մեկնաբանությունը ավելի համոզիչ է երևում։

ներին, կստանանք աչնտեղ աշխատող հողագործների սոցիալական դրուժյան էթն ոչ լրիվ, զոնե մոտավոր բնութագիրը:

Այդպիսի բնութագրի համար կարևոր լրացում է հանդիսանում Աղաթան-դեղոսի աչն հաղորդումը, թե Տրդատ III թագավորը յուրաքանչյուր ավանում հողերակառնության համար առանձնացնելով յոթ «հող երդոյ», չորսական նույն-պիսի հողամաս էլ հատկացրել է ազարակներում (էջ 436): Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ ազարակներում ևս հողը բաժանվում էր «հող երդոյ»-ների, ուսկայն այստեղ, մասնավոր հողատիրության պայմաններում, ի տարբերություն կոլեկտիվի անդամներին հողամասեր տալու համայնական կարգերի, տիրոջ խնդիրն է եղել ոչ թե արտադրողներին հողարածիններով բավարարելը, այլ ընդհակառակը՝ հողը արտադրողներով ապահովելը:

Ղազար Փարպեցու մի այլ հաղորդման մեջ նշված է, որ մշակներն ունեին իրենց տները (էջ 159), հետևաբար, և իրենց ընտանիքները:

Գրաստակերտ-ազարակների բնակիչների նկարագրվող հատկանիշները հիշեցնում են Առաջավոր Ասիայում լայնորեն տարածված նյութական բարիքներ արտադրողների կատեգորիան՝ հողի վրա նստեցված ստրուկներին (рабы, посаженные на землю): Բայց մի այլ ուսումնասիրող կարող է նրանց մեջ տեսնել նաև ճորտեր: Առկա տեղեկությունները բավականաչափ հստակ չեն:

Սակայն տեղին է նորից հիշեցնել, որ գրաստակերտ-ազարակների և նրանց բնակիչների մասին մեր կողմից բերված բոլոր տվյալները, առանց բացառության, չեն անցնում V դարից աչն կողմ և արտացոլում են այդ նույն ժամանակներում, լավագույն դեպքում նաև նախընթաց հարյուրամյակում, այսինքն հին հայկական հասարակության ֆեոդալացման ամենախիտնսիվ պրոցեսի ժամանակներում եղած դրուժյունը: Այդ տվյալները մեխանիկորեն նախընթաց դարերի վրա տարածելու անթույլատրելիությունն ակներև է, բայց ակներև է նաև աչն, որ նրանցում արտացոլված դրուժյունը հանդիսացել է դրանից շատ առաջ ծագած և դարգացած պրոցեսների պատմական արդյունքը և, հետևաբար, որպես այդպիսին, կարող է մեզ նախադրյալ ծառայել այդ պրոցեսները ճանաչելու և բացահայտելու համար:

Սակայն այդ պատկերը գեպի պատմության խորքերը շարժելու գծիո ընդունելու համար, այնուամենայնիվ անհրաժեշտ է ինչ-որ իրական հենարան ունենալ: Այդպիսի հենարան մենք գտնում ենք, նախ՝ սահմանակից երկրների մասին նախահելլենիստական ու հելլենիստական ժամանակաշրջանների, ինչպես նաև մ. թ. առաջին դարերի համապատասխան տվյալների մեջ, երկրորդ՝ Մովսես Խորենացու պահպանած, թեկուզ և ուշ ժամանակների, բայց հին Հայաստանի շատ ավելի վաղ ժամանակաշրջանների պատմությունը լուսարանել ակնկալող մի քանի ուղղակի տվյալների մեջ:

Մեր թվականությունից առաջ VIII—VII դդ. Ասորեստանյան տերության տերիտորիայում նկատվում է մի կողմից՝ ստրկատիրության ուժեղ աճ՝ ի հաշիվ ինչպես ռադիալերիների ու վերաբնակեցվածների, այնպես էլ ազատ գյուղացիության ներգրավման ստրկական հարարերությունների մեջ, մյուս կողմից՝ մասսայական հեռացում ստրկատիրական տնտեսության «կլասիկ» ձևերից, որոնք հիմնված էին արտադրամիջոցներից լիովին կտրված ստրուկ-

ների աշխատանքի վրա²⁶։ Այդ տիպի ստրուկների հետ մեկտեղ, լայն տարածում է ստանում մի նոր սոցիալական կատեգորիա՝ հողի վրա նստեցված ստրուկները։ Այդ ստրուկները, թվով 5—10-ական մարդ, բնտանիքներով, ապրել են թագավորին, տաճարներին, մասնավոր մարդկանց պատկանող ոչ մեծ բնակավայրերում և կալվածներում։ Նրանք միշտ աշխատել են տիրոջ հողի վրա և, որպես կանոն, բանեցրել են տիրոջ անասունները։ Կատարել են որոշ պետական պարհակներ։ Նրանց կարելի էր վաճառել հողի հետ միասին²⁷։ Բնութագրելով նրանց դրությունը, Ի. Մ. Դյակոնովը այն համեմատում է հռոմեական կոլոնների դրության հետ, այն վերապահությամբ, որ նկատի ունի ոչ թե վաղ միջնադարի կոլոն-ճորտերին, այլ մեր թվականության առաջին դարերի այն ստրուկներին, որոնք բնակեցվում էին առանձին հողամասերի վրա՝ բահրային աշխատանք կատարելու, ձուլվելով կոլոն-վարձակալների հետ²⁸։

Տվյալների սակավությունը, նրանց անբավարար ուսումնասիրվածությունը նարավորություն չեն տալիս ամբողջական գաղափար կազմել Աքեմենյան պետության մեջ ստրուկների շահագործման նույնպիսի մեթոդի տարածվածության աստիճանի մասին, սակայն անփիճելի է այն փաստը, որ պարսկական մեծատոհմիկների կալվածներում աշխատած ստրուկների մի մասն ուներ որոշ շարժական գույք, բնտանիք, հող ունենալու իրավունք²⁹ (համեմատյալ կեսը՝ Բարեկոնիայում)։ Այդ կալվածներում հողը մշակվում էր, ստրուկների հետ մեկտեղ, նաև վարձակալների կողմից։

Հելլենիստական ժամանակաշրջանի հողային հարաբերությունների մեղ հետաքրքրող հարցի վերաբերյալ տվյալներ գտնում ենք Սարգ քաղաքի շրջակայքում հայտնաբերված Մնեսիմարոսի հայտնի արձանագրության մեջ (մ. թ. ա. III դարի վերջը), որը կարևորագույնն է այդ կարգի սակավաթիվ վավերագրերից։ Այդ արձանագրությունում խոսվում է մի կալվածքի մասին, որի կազմի մեջ մտնում են գյուղեր, կալվածատուն, հողաբաժիններ։ Անմիջական արտադրողներ հանձնառում են գյուղացիները և ստրուկ հողագործները։ Կալվածքի մի մասի վրա գրված են պետական հարկեր, մյուս մասը ազատված է դրանցից³⁰։ Հելլենիստական ժամանակների ստրուկ-հողագործների մասին կան նաև մի շարք այլ տվյալներ։

Հայկական նյութը վերլուծելիս Ս. Ս. Երեմյանը ամենայն իրավամբ համեմատության համար բերում է, այսպես կոչված, «Բարեկոնիայի թալմուդի» տվյալները, որը բացառիկ հարուստ տեղեկություններ է պարունակում Իրաքի և սահմանակից երկրների մ. թ. առաջին դարերի սոցիալ-տնտեսական պատմության մասին։ Ըստ այդ տեղեկությունների, Իրաքում լայն տարածում ու-

²⁶ См. И. М. Дьяконов, Развитие земельных отношений в Ассирии, М., 1949, т. 1, стр. 109.

²⁷ Նույն տեղում, էջ 116 և հալ.

²⁸ Նույն տեղում, էջ 118.

²⁹ См. И. М. Дьяконов, Рабовладельческие имения персидских вельмож, ВДИ, 1959, № 4, էջ 88 և հալ.

³⁰ W. H. Buckler and D. M. Robinson, "Greek Inscriptions From Sardes, I, American Journal of Archaeology", XVI, 1912, էջ 12 և հալ.։ Արձանագրության թվագրումը մ. թ. ա. III դարի վերջով՝ պատկանում է լեհ գիտնական Տ. Զավադսկուն (տե՛ս Ս. Գ. Փերիսյանյանի գրախոսականը, ВДИ, 1954, № 3, էջ 114 և հալ.)։

ներին մասնատիրական տնտեսությունները՝ «դաստակերտ զե արդե» («դաստակերտ ստրուկներով»), որոնք կարող էին ունենալ հարյուրավոր ստրուկ աշխատողներ։ Այդ դաստակերտներն օտարվում էրն նրանցում ապրող ստրուկների հետ միասին³¹։ Յու. Ա. Սուրբուխուն նշում է աղետի ստրուկների շահագործման մեթոդների դարգացումը. նրանց կցում էին սրոշակի հողամասի և պատավորեցնում մշակել այն։ Սկզբնապես տերը որոշակի օրերին ստրուկներին տալիս էր «սպրուստ» (ДОВОЛЬСТВО) աշխատանքի դիմաց։ Հետագայում ստրուկներն սկսել են իրենց հողամասի բերքից բաժին ստանալ³²։

Պակաս համոզիչ չէ հայկական դաստակերտների համեմատությունը պարթևական «դաստակերտների» հետ, որոնց մասին տեղեկություններ պահպանվել են «Մատիկան է հաղար դատաստան»-ում («Հաղար դատավճուր մատյան»)՝³⁴։ Այդ դաստակերտներում աշխատող ստրուկները՝ անշահիկները նույնպես բնակեցված էին հողի վրա, և դաստակերտներն օտարվում էին (ընծայվում, վաճառվում, անցնում էին ժառանգարար) նրանց հետ միասին։ Այդ ստրուկները, որոնք սկզբնապես, հավանորեն, սպրուստ (ДОВОЛЬСТВО) էին ստանում իրենց կտտարած աշխատանքի դիմաց, ժամանակի ընթացքում հասան իրենց կողմից մշակվող հողարժեքի բերքի մի մասն ստանալու իրավունքին, որը իրավարանորեն ձևակերպվել է ստրուկին՝ նրան տրվելիք բերքի բաժնին համապատասխան մասով «աղատագրելու» վերաբերյալ ստրկատիրոջ ղեկավարացիայով³⁵։

Այս ամենը խոսում է այն բանի օգտին, որ հայկական դաստակերտազարակների հողագործների վիճակը, եթե ոչ IV—V դարերում, ապա, համենայն դեպս, ոչ շատ հեռավոր անցյալում, պետք է համարել հողի վրա բնակեցված ստրուկների վիճակ։ Գրանույ, հասկանալի է, չի բացառվում դաստակերտազարակներում շահագործման նաև այլ օժանդակ ձևերի կիրառման հնարավորությունը. չպետք է մոռանալ, թե որքան բարդ պատկեր է ներկայացնում հողագործների շահագործումը հին աշխարհում, երբ այն լավ է արտացոլված աղբյուրներում։

Այն եզրակացությունը, որ Հայաստանում եւ գործ ունենք ստրուկների հետ, խարսխվում է, մասամբ, ինչպես ասվեց, նաև Մովսես Խորենացու որոշ տվյալների վրա։ Վկայաբերելով «Ողիմպոս քուրմ Հանույ գրող մեհենական պատմութեանց»-ին Խորենացին հաղորդում է, որ գահի հափշտակիչ Նրվանգի պարտությունից հետո Սմրատը՝ Արտաշես արքայի դորավարը, առնելով Բագարանը, Նրվանգի եղբոր՝ քրմապետ Նրվանգի աթոռանիստը, բռնագրավել նրա գանձերն ու 500 ստրուկներին («ծառայ»-ներին)։ Այդ բոլորը ներկայացնելով Արտաշեսին, Սմրատը իրեն նվեր ստացավ հիշյալ ստրուկներին, որոնց և «տարեալ բնակեցուցանէ ի թիկանց Մասեաց, ի նոյն անուն Բագարան կոչելով զձեռակերտն» (II, 48)։ Մովսես Խորենացու այդ տեղեկություններին առ-

31 Ю. А. Солодухо, Значение еврейских источников раннего средневековья для истории Ближнего Востока, «Советское востоковедение», II, 1941, էջ 39, նույնը. К вопросу о социальной структуре Ирака, «Ученые записки», հատ. XIV, էջ 76։

32 նույն տեղում, էջ 77 և հա.։

33 Տե՛ս С. Т. Еремян, նշվ. աշխ. էջ 17։

34 А. Г. Периханян, К вопросу о рабовладении и землевладении в Иране парфянского времени, ВДИ, 1952, № 4, էջ 18 և հա.։

35 նույն տեղում, էջ 16 և հա.։

րնչվում են նրա ուրիշ տվյալներ հաճախ հիշատակվող արշավանքի ժամանակ վերցրած ռազմագերիներին, թագավորի հրամանով բնակեցրեց Մասիսի արևելյան լանջում (II, 52)։ Դեպի արևելք կատարած արշավանքի ժամանակ վերցված գերիներին Արտաշեսը նվիրեց Սմրատին, որը, գծավորով արքայորդի Արտավազդի հետ, քաշվեց Հայաստանի հարավային ծայրամասը, Տմորիք գավառում գտնվող իր տերությունը, որտեղ և, ինչի վայրում, բնակեցրեց գերիներին (II, 58)։ Հանրագումարի բերելով Արտաշեսի այդ և մյուս արշավանքների արդյունքները, Խորենացին գրում է, որ թագավորը «հրամայեց դստահանս գիւղից և ագարակաց որոշել քանզի բազմամարդացոյց զաշխարհն Հայոց բազում ածելով ազգս, և բնակեցուցանելով ի լերինս և ի հովիտս և ի դաշտս» (II, 56)։

Հայոց աշխարհում օտարերկրացիների բնակեցումը սերտորեն կապելով համայնական և մասնատիրական հողերի որոշակի սահմանագծման անհրաժեշտության հետ, Խորենացին, անկասկած, նկատի ունի այն հանգամանքը, որ վերաբնակեցվածները լրացնում էին հենց դաստակերտ-ագարակների բնակիչների շարքերը (Հմմտ. նաև Խորենացու հաղորդածը գերի մարերին դաստակերտներում բնակեցնելու մասին—I, 30)։

Խորենացու այս տեղեկությունները անուղղակի հաստատվում են Արտաշես I թագավորի նվաճումների մասին Ստրաբոնի հաղորդմամբ (XI, 14, 5) և Տիգրան II-ի ժամանակ օտարերկրացիների զգալի զանգվածներ Հայաստան բազմեցնելու մասին անտիկ պատմագրության բազմաթիվ տվյալներով։ Այդ կարգի տեղեկություններ կան նաև Տիգրան II-ի որդու՝ Արտավազդ II-ի ժամանակի մասին։ Նվաճված երկրների բնակչությունը տեղահանելու և Հայաստանում բնակեցնելու հետևողական քաղաքականությունը վկայում է հայ հին հասարակության այլ կարիքներից բացի, նաև ստրուկների թիվը համարելու չգտման մասին։ Ստրական ուժը, անկասկած լրացվում էր և այլ ճանապարհներով։ Այն, որ մենք տեղեկություններ ունենք համարյա բացառապես պատերազմի միջոցով ստրուկներ ձեռք բերելու մասին, հազիվ թե նշանակում է, որ այդ միջոցը գերակշռող նշանակություն ուներ ներքին այն միջոցների (պարտային ստրկություն, տաճարներին նվիրատվություն, երեխաների վաճառք, ինքնավաճառք, հանցագործների ստրկացում և այլն) գումարի համեմատությամբ, որոնք լավ հայտնի են Հայաստանին սահմանակից՝ հին և հելլենիստական ժամանակաշրջանների, ինչպես նաև մ.թ. առաջին դարերի Միջագետքի, Ասորիքի, Փոքր Ասիայի համար։ Բանն այն է, որ Հայաստանի վերաբերյալ մեր ունեցած տեղեկությունները այլ բնույթի են, նրանք պահպանվել են ոչ թե վավերագրերում, այլ ուշ շրջանի մատենագրական աղբյուրներում։

Աղբյուրները մեզ թույլ չեն տալիս հին Հայաստանի գյուղատնտեսության մեջ ստրուկների շահագործման վերը նշված ձևերից ավելի հեռուն գնալ և բացահայտել նրանց նախորդած ձևերն ու մեթոդները։ Ս. Երեմյանը, ինչպես տեսանք³⁶, մշակների անցումը «գյուղատնտեսական ստրուկների» կամ, որ նույնն է, նրանց բնակեցումը հողի վրա, կապում է «ֆեոդալացման պրոցեսի խորացման» հետ³⁷, որը, նրա պարբերացման համաձայն, տեղի է ունեցել

³⁶ Տե՛ս վերևում, էջ 90։

³⁷ С. Т. Еремян, *նշվ.*, էջ 14։

մ. թ. II—III դարերում³⁸։ Շահագործման նախորդած մեթոդների հարցը II. Երևմյանը ուղղակի ձևով չի դրել, բայց որոշ ակնարկներից կարելի է կոահել, որ նկատի ունի արտադրամիջոցներից բոլորովին զրկված ստրուկների անմիջական շահագործումը։

Կարիք չկա, սակայն, ստրուկներին հողի վրա նստեցնելու երևույթի սկիզբը կապել անպայման հասարակության ֆեոդալացման հետ։ Այդ երևույթը, որի էությունն էր կազմում կցված հողամասերի բերքի մի մասը ստրուկների կողմից օգտագործելու իրավունքը, որոշ ինվենտարի հատկացումը նրանց, ընտանիք ունենալու թույլտվությունը և այլն, այսինքն նրանց համար, թեկուզ և նվազագույն, ինքնուրույնության հնարավորություններ ստեղծելը, ճիշտ է, նշանակում էր բացառապես արտատնտեսական հարկադրման վրա հիմնված կլասիկ ստրկատիրական շահագործման ձգնաժամ, սակայն այդ ձգնաժամի առաջին նշաններից մինչև ստրկատիրական հասարակարգի ձգնաժամը և անկումը գեոևս շատ ու շատ հեռու էր։ Դեռ ավելին, հիշյալ նշանները սկզբնական պահերին ուղեկցվում էին ստրկատիրական սիստեմի զգալի աճմամբ ու ճյուղավորմամբ, որոնք արտահայտվում էին, ամենից առաջ, ստրկատիրական հասարակությունների աշխարհագրական արեալի ինտենսիվ լայնացմամբ, թույլ զարգացած ծայրամասային երկրներում նրա տարածմամբ։ Տրվյալ զեդրում մենք նկատի ունենք հելլենիստական ժամանակաշրջանի պատմությունը, բայց համանման երևույթներ կան նաև և՛ հին-արևելյան, և՛ հռոմեական պատմության մեջ։

Հայաստանում, որը ծայրամասային այդպիսի երկրներից մեկն էր, հողի վրա նստած ստրուկների շահագործման սիստեմի ծնունդը կարելի է վերագրել զգալիորեն ավելի հեռավոր ժամանակաշրջանի, քան ֆեոդալացման պրոցեսների խորացումը, այն կապելով Հայաստանի՝ հելլենիստական աշխարհի զարգացման միասնական պրոցեսի մեջ ընդգրկվելու հետ։ Ընդամին Հայաստանում, ի տարբերություն զարգացած ստրկատիրական երկրների, այդ սիստեմի ներքին ակունքները կարելի է տեսնել ոչ թե անպայման զարգացած «կլասիկ» ստրկատիրության տնտեսաձևերի մեջ, որոնք Հայաստանը հավանորեն երբևր չի էլ թեակոխել, այլ հենց արխաիկ նահապետական ստրկության պայմաններում, որոնք նրան հատուկ են եղել հելլենիստական շրջանի նախօրին։ Ինչ վերաբերում է այս վերջին՝ նահապետական ստրկության՝ նշված սիստեմին անմիջականորեն («կլասիկ» փուլի շրջանցմամբ) փոխարկվելու հնարավորությանը, ապա այն ապահովված էր ստրկության այդ երկու՝ արխաիկ և ուշ ձևերի միջև եղած որոշակի նմանության գծերով։

ДАСТАКЕРТЫ И АГАРАКИ В АРМЯНСКИХ ИСТОЧНИКАХ V ВЕКА

Г. Х. САРКИСЯН

(Р е з ю м е)

Выяснение экономической природы частновладельческих хозяйств — дастакертов и агарак — имеет существенное значение в деле разработки проблемы общественного строя древней Армении.

³⁸ С. Т. Еремян, Рабовладельческое общество древней Армении (գնդատրական դիսերտացիայի ավտոգրաֆ), М., 1953, էջ 40։

Комплексное изучение всех содержащихся в исторической литературе V в. контекстов этих терминов, а также данных армянского перевода Библии, показывает, что слово «дастакерт» в то время употреблялось в двух различных смыслах. В одном из них оно полностью совпадало с термином «агарака», обозначая «пахотное поле, усадьбу, поселение», находившееся в частном владении; в другом сохраняло свое первоначальное значение — «созданный, сотворенный рукой». В случаях такого употребления дастакерт мог обозначать любой объект, если только речь шла о создании, сотворении этого объекта кем-либо. Разграничение употреблений слова «дастакерт» исключает возможность затемнения его смысла как хозяйственной единицы, агарака, посредством навязывания ему чуждых для него черт, например, свойственных городам.

С дастакертами-агараками прочно увязывается категория непосредственных производителей-земледельцев, именуемых в источниках «мшак». Важнейшие сведения о них содержатся у Лазара Парбеци; он обрисовывает положение мшаков как рабское или близкое к рабскому. Сопоставление этих и других сведений с соответствующими данными сопредельных с Арменией стран доэллинистического, эллинистического периодов и первых веков н. э. говорит в пользу определения статуса земледельцев армянских частновладельческих хозяйств — мшаков как посаженных на землю рабов, если не в IV—V вв., когда они, возможно, были уже крепостными, то во всяком случае не в очень отдаленном прошлом. Такой вывод подтверждается и прямыми данными Мовсеса Хоренаци. Этим, разумеется, не исключается возможность применения и иных методов эксплуатации в дастакертах-агараках.

Источники не дают возможности судить о более ранних методах эксплуатации в сельском хозяйстве Армении. Однако нет нужды связывать начало селения рабов на землю обязательно с феодализацией общества. Это явление, конечно, наменовало кризис «классической» рабовладельческой эксплуатации, но оно представляло собой одновременно и способ продления жизни рабовладельческой системы. В качестве такового оно сопровождалось на первых порах значительным ростом и разветвлением рабовладельческой системы, выразившимся прежде всего в интенсивном увеличении географического ареала рабовладельческих обществ, вовлечением в него периферийных стран.

Для Армении, являвшейся одной из таких стран, зарождение системы эксплуатации сидящих на земле рабов смело можно отнести к периоду более отдаленному, чем процесс феодализации, связывая его со включением страны в единый процесс развития эллинистического мира. При этом внутренние истоки данной системы в Армении можно усмотреть в условиях архаичного патриархального рабства, а каналы процессов трансформации этих условий непосредственно, минуя формы «классического» рабства, в указанную систему — в чертах известного сходства, роднившего эти две — позднюю и архаичную — формы рабства.